

שפת הגעז
מבוא:

געז (ግዕዝ) היא שפה שמית עתיקה שרווחה בצפון קרן אפריקה ושימשה כשפה הרשמית באימפריה האקסומית וכלשון הספרות והכרוניקות של הקיסרות האתיופית עד המאה ה-19. לגעז ישנה חשיבות בחקר המקרא עקב היותה בין 7 השפות הראשונות בעולם שאליהן תורגם התנ"ך. כמו כן ישנם ספרים חיצוניים רבים כדוגמת ספר היובלים וספר חנוך שהשתמרו במלואם רק בשפה זו. שפת הגעז נכתבת בכתב געז, וממנה התפתחו השפות השמיות האתיופיות, בהן תיגרה, תיגרינית ואמהרית. כיום שפת הגעז הינה בשימוש ליטורגי בלבד ומשמשת את הכנסייה האורתודוקסית האתיופית, הכנסייה האריתראית וביתא ישראל (**מתוך וויקפדיה**)

מהו מקורו של שפת הגעז באתיופיה?

הדיון שלפניכם סוקר את התפתחות השפה השמית געז לפי התיאור התנכ"י והתיעוד ההיסטורי ומלמד פרק על מתודות מחקר. הדיון מתאר כיצד פשט הגעז על הקהילה וספרי הקודש שלה, תוך כדי ניתוק הקהילה משאר העולם היהודי והשפה העברית.

העמדות:

- שפה שמית קדומה:** ענפי השפה השמית הגיעה בתקופה קדומה מאוד (בני נוח) לאתיופיה. ענף הגעז פשט על הקהילה מכורח הכנסייה הנוצרית כדרך ששפות זרות פלשו לקהילות יהודיות לאורך ההיסטוריה ברחבי העולם. הקשר אל השפה העברית נשמרה רק בהיות קשר עם קהילה יהודית אחרת, קשר שנותק בחורבן קהילת אלכסנדריה ב-166 לס"פ. (הרב יואל בן נון)
- שפה מאוחרת יחסית:** שפת הגעז התפתחה מאוחר באופן יחסי - בתחילת האלף הראשון לפני הספירה. משם תרגמה הכנסייה את התורה לגעז, אולי בעזרת יהודים. יהודי אתיופיה למדו תרגומים אלו של ספרי הקודש - "האורית", ספרי נ"ך, וספרים חיצוניים כספרי קודש. תפילות העדה המוכרים היום נכתבו בתקופה מאוחרת יותר בגעז.
- חוסר תיעוד אינה ראייה:** המחקר המדעי נשען על תיעוד ואינו יכול אלא לטעון ששפת הגעז אינה מתועדת לפני האלף הראשון לספירה. אך חוסר תיעוד זה אינה הוכחה לחוסר קיום השפה אף בתקופות מאוחרות יותר.

הדין:

עמדה 1 : השפה השמית הגיעה בתקופה קדומה לאתיופיה וממנה צמח הגעז (הרב יואל בן נון)

1. אתיופיה שונה מכל אפריקה בכך שיש בה תרבות שמית ושפה שמית מזמנים קדומים מאד.

בספר בראשית (פרק י', מפס' כה) מסופר על פילוגם של בני שם ועבר, ורשומים 13 בני יקטן - לפי השמות ברור שבני יקטן הגיעו לדרום ערב ולאיתיופיה - שבא ואופיר - כלומר, שבטים שמיים קדומים נדדו דרומה מבקעת שנער/בבל, ולכן אנו מכירים שפות שמיות עתיקות בדרום ערב, ובאתיופיה.

2. היהודים שגלו לבבל בחורבן בית ראשון, ובהמשך גם אחרי חורבן ירושלים וביתר, נכנסו לתוך תרבות שמית-מזרחית (אכדית ואחר כך ארמית), ואכן, הם למדו תורה בארמית, ותלמוד בארמית. אלא, שהקשרים בין ארץ ישראל לבבל נותרו קשרים חזקים, ולכן נשאר קשר גם עם העברית המקראית, ועם העברית של לשון חכמים.

3. הקשרים עם אתיופיה עברו דרך יהדות מצרים (אלכסנדריה), וכאשר חרבה יהדות אלכסנדריה (במרד התפוצות נגד רומא - 116 לספירה), נותק הקשר עם 'ביתא ישראל', יהודי אתיופיה, עד לנס הגדול של ימינו. ספרי הרמב"ם הגיעו לתימן, אבל לא לאתיופיה. אילו היה ניתוק כזה עם יהדות בבל - לא היה נשאר גם שם זכר לעברית, והכל היה נכלל בתוך הארמית הבבלית, שגם כך השתלטה על התלמוד, על תפילות חשובות כמו הקדיש, ועל שטרות חשובים כמו הכתובה.

4. יהדות אמריקה של היום ברובה המכריע שקועה לחלוטין בתוך אנגלית - והכל מתורגם לאנגלית - רק התפילות (בבתי כנסת אורתודוקסיים), והקשר עם ישראל מחיה שם מעט עברית.

5. הכנסייה הנוצרית האתיופית שלטה בכל הספרים שנכתבו באתיופיה, עוד יותר מהכנסיות באירופה, ו'ביתא ישראל' נאלצו להעתיק את האורית' ואת ספרי הקודש מהכנסייה, ולצנזר ולהשמיט את הספרים הנוצריים הידועים - זו הייתה הגלות גם באירופה, אלא ששם נותרו קשרים בין היהודים בגלויות השונות.

עמדה 2 : שפה מאוחרת יחסית שושנה בן דור

כמי שלמדה מספר שפות שמיות, כולל שמיות עתיקות, על לחלוק על חלק מדברי הרב יואל בן-נון.

ממה שזכור לי, השפה השמית העתיקה ביותר היא האכדית שהתפתחה בדרום הקשת הפורה באלף השלישי לפני הספירה. היא התחלקה לבבלית, בדרום הקשת הפורה ולאשורית שהתפתחה באזור היותר צפונה, מה שהיה לממלכת אשור. העברית, שהתפתחה באמצע המאה ה-13-14 לפנה"ס, קצת אחרי האוגריתית ויחד עם העמונית, מואבית, פיניקית, וכד'. קצת לאחר מכן, התפתחה הארמית באזור בבל, משם התפשטה גם לאזור ארץ ישראל, גם לפני גלות בבל אך בעיקר אחריה. באלף הראשון לפנה"ס, הגיעו שפות שמיות לחצי האי ערב. בסוף האלף הראשון, לפי מיטב זכרוני, התפתחה השפה השבאית באזור דרום ערב (תימן של היום). ודאי ניתן למצוא את כל הכרונולוגיה באינציקלופדיה, או בכתב או באינטרנט.

אגב, שפת הארמית נשתמרה לא רק בתלמוד, אלא בניבים נוצריים ואף בשפת הכורדים של היום.

נמצאו כתובות בשבאית בצפון אתיופיה מסוף האלף הראשון לפנה"ס ותחילת האלף הראשון לספה"ס, עדות לקשר ההדוק שהיה קיים בין שתי היבשות, אסיה ואפריקה, שכמעט נוגעות אחת בשניה בקצה הים האדום. ראשית שפת הגעז (לפי הכתיב המקובל) בתחילת האלף הראשון.

שפת הגעז הייתה השפה המדוברת והכתובה בתקופת ממלכת אקסום ורק לקראת סוף האלף הראשון, עם התפתחותן של שפות שמיות אתיופיות נוספות (תיגרי, תיגרניה, אמהרית, וכו'), נשמרה כשפה מקודשת.

תרגום התנ"ך לגעז מתרגום השבעים (עוד סימן לקשר עם מצרים) נעשה במאה ה-5-6 ובלשנים קבעו שמי שהיו שותפים לתרגום היו מי שידעו עברית וארמית יהודית. כלומר, כנראה היו יהודים שהשתתפו בתרגום. על אף כל הרצון ליחס את שפת העברית ליהודים הקדומים באתיופיה ולספר שהיו ספרים בעברית באתיופיה או שיש ספרים כאלה מוסתרים במזרים, טרם נמצאה עדות לכך. לכן, קשה לדעת אם יש או אין אמת בדבר. יהודי אתיופיה משתמשים בתרגום האורית (במובן ששה הספרים הראשונים) ושאר ספרי הקודש בגעז, אשר הם מקודשים, הספרים החיצוניים, שחלקם נשתמרו אך ורק בגעז, ואוסף של ספרי דת נוספים, חלקם חיבורים עצמאיים וחלקם עיבוד של ספרי דת נוצריים. את חיבור התפילות של ביתא ישראל מיחסים לאבא צברא, מיסד הנזירות של ביתא ישראל, ותלמידיו, החל מאמצע המאה ה-16. אין לנו שום מידע על אופי התפילות לפניכן, אם כי יש ביטויים בתפילות ביתא ישראל שמזכירים את תפילות שאר יהודי העולם. רוב התפילות הן בגעז, אך חלקן גם בשפת אגאו, שפה לא שמית מקומית באתיופיה שיש ניבים המכונים פלשיניה או קואריניה. מי שידע עברית וקצת ארמית, קל לו ללמוד געז.

שאלה:

מה באשר לתפילות ביתא ישראל המסודרות לפי האלפבית העברי ולא לפי האלפבית בשפת געז? כמה תפילות כאלה קיימות והאם קיימות תפילות הסדורות לפי האלפבית העברי בתפילות הכנסייה האתיופית האורתודוקסית?

תשובה: הרב יואל בן נון

1. בין חוקרי הלשונות השמיות העתיקות יש דעות שונות ביחס לכיוון ההתפתחות, וביחס לזמנים. יש חוקרים חשובים (כמו א"א ספייזר) שסברו כי ההתפתחות דווקא התחילה מדרום, משפות חמיות-שמיות משותפות מהן צמחה גם המצרית, וגם השפות השמיות. אחרים מסכימים כי ההתפתחות באה מצפון לדרום, כלומר מהאכדית אל הערבית הדרומית ועד אתיופיה.

כאשר אומרים שבתחילת האלף הראשון לפנה"ס (או במהלכו) יש כבר עדויות על שפה שמית-דרומית בדרום ערב, זה רק התאריך היותר בטוח לפי הממצאים, אבל יש סבירות ששבטים שמיים הגיעו לשם עוד לפני כן, וכך אני קורא את נדידת בני יקטן בבראשית י', אלא שלא נמצאו לזה עד כה עדויות מהאלף השני לפנה"ס. כך גם ביחס לזמן המעבר מדרום-ערב לאתיופיה, שהחל לדעתי מוקדם יותר מהמקובל. לדעתי, אין טעם להיכנס לספרות המקצועית הזאת על הלשונות השמיות והתפתחותן, ולוויכוחים על התיאוריות, מפני שכולם מודים ששפה שמית עתיקה השתלטה באתיופיה עוד לפני בואם של היהודים.

2. השאלה איננה מתי עברו מעברית לגעז (כמו לארמית בבבל) - אלא מתי ניתקו הקשרים (דרך אלכסנדריה) מה שגרם להיעלמות העברית, ולזה יש לדעתי תאריך ברור - 116 לספירה - חורבן יהדות אלכסנדריה במרד התפוצות

שאלה: יעקב לויפר

בנוגע לסעיף 5 במכתבך, עדיין אני תמה - עד כדי כך היה המצב, שקהילת ביתא ישראל לא היה לה ממי לקבל את ספרי התורה שלה אלא מן הכנסייה הנוצרית? נניח שנותק הקשר בין מצרים ואתיופיה לאחר חורבן קהילת אלכסנדריה. עדיין לא היו להם ספרים אצלם שיכלו לעבור במסורת?

תשובה: הרב יואל בן נון

בימי קדם היו הרבה פחות ספרי תורה, וספרים כתובים בכלל - רוב הלימוד היה בעל פה. גם הנצרות האירופית שלטה על חיי היהודים, ובמקרים רבים נאנסו יהודים להמיר את דתם. נדרשו אישורים מיוחדים מהכנסיות גם לספרים יהודיים. השליטה של הכנסייה האתיופית הייתה מוחלטת, ואי אפשר היה לעשות שם דבר בלעדיו. בהעדר קשר עם החוץ גם לא יכלו לעקוף אותם. היו זמנים שהיהודים התחזקו ונלחמו על השלטון, אבל ספרים משלהם כבר לא היו להם.

עמדה 3 : המחקר המדעי נשען על תיעוד ואינו יכול אלא לומר שלא מתועד לא שלא היה
באשר לגעז:

כל האמירות הקובעות מתי נולדה והתפתחה שפה זו או אחרת, מסתמכות אך ורק על תיעודן בכתב. חוקר אין לו אלא תיעוד, ולפיכך הוא יכול לדבר על שפה רק משעה שזו מתועדת, ולכן נולדים משפטים דוגמת "האכדית היא השפה השמית העתיקה ביותר". לא נכון. היא השפה המתועדת העתיקה ביותר, כלומר זו שהתחילו לכתוב ראשונה, ותו לא. אין שום אפשרות לדעת מתי דובר שפה זו או אחרת ובמשך כמה זמן קודם שהועלתה על הכתב. לפני שנים מעטות התברר שכתובת סתומה מאמצע האלף השלישי לפנה"ס (כלומר מזמנה של האכדית) שנכתבה בהירוגליפים מצריים בפירמידות, היא למעשה כתובת שמית בשפה כנענית קדומה כלשהיא ומכילה טקסט מאגי. בבת אחת קפצה הכנענית אלף שנה אחורה. הדבר היחיד שאפשר לומר הוא שהגעז היא שפה שמית השייכת למשפחות הדרומיות. כל השאר השערות, וסברותיו של הרב יואל טובות לפחות כמו סברות המחקר. הרב יואל מעניק אמינות גבוהה למסורת הסיפור המקראי, בעוד המחקר מעניק אמינות גבוהה לשתיקת העדויות הכתובות. אלה לא יותר מאשר הנחות עבודה, והיותן של חלקן כתובות בכתבי עת מדעיים עם הערות שוליים בפונט קטן לא עושה אותן טובות מסברות אחרות המסתמכות על מקורות ספרותיים.